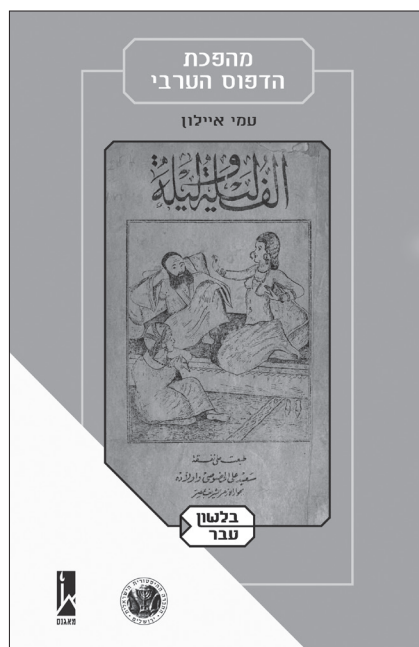

מה מהפכני בדפוס הערבי?

ניקול כיאט

עמי איילון, מהפכת הדפוס הערבי (ירושלים, 2018),
309 עמודים

אם תעבור ליד בית מלאכה, בית קפה עממי או תחנת כרכרות, תראה תמיד אדם מוקף קהל הקורא אחד או יותר מהעיתונים הללו. לעיתים קרובות המאזינים צוחקים בקול רם ורוקעים ברגליהם על הרצפה בהתרגשות.¹

קריאת עיתון פומבית נלהבת זו במצרים במחצית השנייה של המאה התשע־עשרה הייתה תוצאה ישירה של כניסת הדפוס הערבי לאזור. הדפוס המכני התפתח ונכנס לשימוש הדרגתי באירופה למן המאה השש־עשרה, בעקבות המצאתו של יוהן גוטנברג, אך החל להתפשט במזרח התיכון רק במאה התשע־עשרה. ספרו של עמי איילון מהפכת הדפוס הערבי מתמקד בהתפתחות הדפוס הערבי בפרובינציות הערביות של האימפריה העות'מאנית, ובעיקר בסוריה הגדולה ובמצרים, שם הוא קודם תחילה כאינטרס של

כך אצל גינצבורג, אשר אינו מכחיש את נוכחותם של רטוריקה ודימויים המבטאים שנאת יהודים בסגנונה הדתי הימי־ביניימי בעידן הנוכחי, אך רומז שהעיסוק ברטוריקה ובדימויים אלו מאיים להטות את המבט ממערכת הכוחות המשתנה לאורך הזמן, במיוחד בכל הנוגע ליחסה של ישראל כלפי הפלסטינים. כך גם בסיפא של מאמרה של ובמן על השיח הערבי האנטישמי, המסיים בהכללה שאינה מבחינה בין אסלאמיות לערביות ובין הגישות השונות כלפי יהודים, ואף במאמרה של איזבל אנצנבך (Enzenbach), שחרף עיון רגיש בגלגוליהם של דימויים אנטי־יהודיים באמנות רחוב גרמנית ואפילו בהיעלמותם של דימויים, מייחסת לאנטישמיות כוח שאינו משתנה. גם הדימוי הפותח את המבוא לספר, המדמה את שנאת היהודים למגמה של הר געש העשויה להתפרץ, או ההסבר של נירנברג את בחירתו לעסוק דווקא בהיבטים של שנאת יהודים ובאנטישמיות כהכרעה מודעת אשר באמצעותה הוא "נלחם באפשרויות של אנטי־יהדות המדאיות [אותו] בהווה על ידי הארת העבר הפועם בהם", מעידים על תחושת דחיפות המניעה את הדיון ושורה על הספר. הדחיפות לכתוב היסטוריה שנוגעת בשאלות מרכזיות בשיח העכשווי הכרחית וראויה. ואולם בכמה מהמאמרים נדמה שדחיפות זו אינה רק מניעה את הדיון, אלא מלווה את הניתוח ההיסטורי ומכתיבה אותו. ברגעים אלו הממד ההיסטורי הופך למשני, והאיזון העדין בין מחויבות מחקרית למחויבות פוליטית מופר. התייחסות מפורשת יותר למשמעויות הפוליטיות של מציאת "שורשיה הימי־ביניימיים של האנטישמיות" לאורכו של הספר, ובמיוחד במבוא, הייתה חושפת רובד חשוב בעשייה ההיסטורית. ייתכן שהיא הייתה מאפשרת דיון מורכב יותר, ובעיני הכרחי, בפער שבין נקודות המבט השונות העולות מן הקובץ.

¹ ד"ר ניקול כיאט חוקרת ייצור ידע והפצתו במזרח התיכון ומעבר לו. היא מלמדת בבית הספר רוטברג לתלמידי חו"ל של האוניברסיטה העברית בירושלים.

דוא"ל: 1nkhayat@gmail.com

השלטון ושל אנשי מנהל בכירים ומיסיונרים. רק כעבור כמה עשורים עבר לידיהם של יזמים פרטיים. כניסת הטכנולוגיה של הדפוס למזרח התיכון השתלבה בתהליך שינוי חברתי-תרבותי כביר באזור זה, המוכר בשם נְהֵדָה – תנועת תחייה תרבותית שבמרכזה רפורמות וחתימה למודרניות. צמיחת מספר הקוראים ותפוקה מוגברת של כתיבה ופרסומים הן מן המאפיינים המרכזיים של הנהדה, ושניהם קשורים קשר הדוק לשימוש המתרחב בטכנולוגיית הדפוס בערבית. זה יותר מעשור שחקר הנהדה זוכה לעניין רב בעולם, בעיקר מתוך הבנה שהרעיונות החדשים שהתפתחו בתקופה זו והאפשרויות השכיחות והזולות להפיץ אותם להמונים בדפוס חוללו בעצמם שינויים נוספים, המסבירים חלק מההתפתחויות המאוחרות יותר אל תוך המאה העשרים. בישראל העוסקים בחקר הנהדה עדיין מעטים, וספרו של איילון, המבוסס על מחקר מוקפד וזהיר, יוצא דופן בנוף המחקרי המקומי ותורם תרומה מבורכת לקהל הקוראים בעברית.

חקר הדפוס הערבי מאפשר לאיילון לחבר בין היסטוריה תרבותית וחברתית במרחב דובר הערבית. ספרו מראה כיצד ייצור מהיר והפצה המונית של סוגי פרסומים שונים בכל המרחב הגאוגרפי דובר הערבית חוללו שינוי חברתי מהותי – מה שמצדיק את הכינוי "מהפכה" בשם הספר. איילון בוחן את המגננונים והסוכנים שאפשרו את התפוקה הטקסטואלית הזאת, את הצדדים הטכניים של ענף הדפוס, את קהל הקוראים והמפיצים. הוא מתחקה אחר נורמות ותפיסות שרווחו בקרב אנשי רוח דוברי ערבית בנוגע לדפוס ועל הדרכים שבהן עמדותיהם השפיעו על התרחבות השימוש בטכנולוגיה זו. הוא אינו מתעמק בתוכנם של הטקסטים המודפסים (עניין שעסק בו במחקריו הקודמים).² נקודת מבט זו, המתמקדת בהיבט החומרי של הדפוס ותוצריו ופחות בכותבי התכנים בתקופה זו, מאפשרת לאיילון להביא את סיפורם של שחקנים היסטוריים רבים שכמעט לא זכו לתשומת לב במחקר. הוא מצייר תמונה של מרקם חברתי עשיר של העוסקים במלאכת הדפוס, על ענפיה והתמחויותיה, שבלעדיהם לא הייתה הנהדה מתאפשרת.

דוגמה אחת לכך עולה מדמותו של יוסף אל־שלפון (1839–1895), סופר, מדפיס ומוציא לאור, שהגה תוכנית חלוצית להפצת ספרים שהנרשמים אליה משלמים לשנה מראש ומקבלים ספר בכל חודש. אל־שלפון היה אחד השותפים להפצה ולייצור של ספרים ועיתונים ותורם תרומה נכבדת להתפשטות הפרקטיקה של הקריאה והרעיונות החדשים שפיתחו אינטלקטואלים ערבים בתקופה מכרעת זו.

מנקודת מבט זו נגזר שימוש במקורות העוסקים בהיסטוריה של הספר, ולא רק ניתוח תמטי של טקסטים מתקופת הנהדה, הנחשבים למכוננים מבחינה רעיונית. איילון איתר פרסומים מסוגים שונים בקטלוגים של ספריות ובעיתונות ובכתבי עת רבים שיצאו בתקופה הנדונה. מקורות נוספים, כמו למשל תכתובות בין ספקים לבין כותבים, היו יכולים לתרום עוד למחקר, אך במזרח התיכון הם קשים מאוד להשגה. ישנם מעט מחקרים המתמקדים בדפוס ובקריאה באזור זה, ואיילון בונה גם עליהם. הדיון שלו בדפוס אמנם מתמקד במזרח התיכון, אך אינו מנותק מן ההתפתחויות ההיסטוריות בתחום זה בעולם, ובעיקר באירופה. הוא שואל שאלות אחרות על כניסת הדפוס, למשל כיצד מגיע הטקסט לקוראים. בעקבות רוברט דרנטון, מי שהיה חלוץ בתחום – מאמרו "מהי ההיסטוריה של הספרים?" היא אבן דרך בחקר ההיסטוריה של הספר³ – איילון מסתמך גם על המתודות הנהוגות.

הוא מתבונן בנהדה הערבית כתהליך אזורי ארוך טווח, אך מזהה, בצדק, את חשיבותה של מצרים לתהליך זה, ועל כן נקודת ההתחלה של הספר היא בשנות העשרים של המאה התשע־עשרה, בתקופת שלטונו של מחמד עלי. הספר מתייחס באופן כללי לפרובינציות הערביות של האימפריה העות'מאנית, אך למעשה מתמקד בסוריה ובמצרים – שם הייתה תפוקת הדפוס העיקרית במאה התשע־עשרה. שבעת פרקי הספר בנויים סביב שלושה צירים עיקריים: ייצור, צריכה ובניית אפיקי הפצה. הפרקים טווים סיפור המתבונן בייסוד הדפוס משני כיוונים: תמורות מלמעלה, לדוגמה בתי הדפוס של מחמד עלי ומעורבות השלטון; ותמורות מלמטה, הווה אומר האנשים השונים שעסקו במלאכת הדפוס ובתוצרים הנלווים שלה, לדוגמה בתי דפוס בבירות ובקהיר של יזמים פרטיים שלא קיבלו עבודת הדפוס מהשלטון. לאורך הספר מדגיש איילון המשכיות לצד חידושים ומזהיר מפני הנטייה להתעלם מאלמנטים קיימים לנוכח ריבוי השינויים בתקופה זו. לדוגמה, בהקשר של דרכי הפצת ספרים מודפסים הוא מצביע על דרכי הפצה של כתבי יד שהיו קיימים כבר מאות שנים לפני הדפוס.

הפרק הראשון מספק מבט היסטורי על הולדת הדפוס הערבי. כאן נדרש איילון לשאלה שהוא עצמו מערער על נחיצותה – מדוע הדפוס לא אומץ מוקדם יותר במזרח התיכון. השאלה והחשיבות שמקנים לה חלק מן החוקרים נובעות מעמדה פרשנית היסטורית. בבסיסה עומדת השוואה של המזרח התיכון עם אירופה, שמסקנתה היא שהמזרח התיכון "מפגר" אחרי אירופה. ההסבר ל"איחור" טמון בהתנגדותם של הסולטאן העות'מאני או של אנשי דת להופעת הדפוס, שבאה לידי ביטוי באיסורים שונים. איילון

מנתח מדוע הסברים אלה ונוספים אינם נכונים ושואל אם השוואה לאירופה נדרשת או מועילה כדי להבין התפתחויות היסטוריות אזוריות, אך הוא מודה שאין באפשרותו להציע תשובה חד־משמעית על שאלה זו.

הפרק השני מתמקד בשני עיסוקים חדשים באזור: מדפיסים ומוציאים לאור (שלעיתים היו אותו אדם) ומוצריהם. חלק זה מביא את סיפוריהם של בוטרוס אל־בוסטאני (1819–1883) וח'ליל סרכיס (1842–1915), שניהם סופרים ידועים שהפכו גם למוציאים לאור. עוד בוחן הפרק יוזמות פרטיות – המשך מסורת של ייצור ספרים תוך כדי הסתגלות לגידול עצום בתפוצה ולפופולריות של הדפוס. דמותו של ג'ורג'י חביב חנאניא (1864–1920), מדפיס ומוציא לאור פלסטיני, משמשת כדי להדגים את הרצון העז לעסוק בתחום חרף קשיים רבים, בעיקר כלכליים. חלקו האחרון של הפרק עוסק גם ביזמים נוספים, מממנים ובעלי זכויות. הפרק השלישי עוסק בתוצרים המודפסים ובסוגי הטקסטים שהמדפיסים הערבים העדיפו להפיק במפעליהם. הפרק סוקר קטגוריות של ספרים, כמו הקוראן והחדיית', שפה, רפואה, אסטרונומיה ושירה. אלה מלווים בשלל דוגמאות מפורטות, בעיקר מתוך בית הדפוס של בולאק – שמחמד עלי ייסד במצרים ב־1822, ומבית הדפוס הפרטי של סרכיס בביירות. פרק זה סובב סביב שני צירים: המשכיות וחדושים. ההמשכיות מתבטאת בבחירת החיבורים להדפסה – רבים מהמורשת הישנה. כך הונחלו לציבור רחב של קוראים כתבים שקיומם היה נדיר בכתב יד. ההמשכיות באה לידי ביטוי גם בסוגות ספרותיות ישנות ובצדדים הצורניים שדמו לפורמט הכתוב, כמו חריזה או קישוט הדפים, גם כשהתכנים היו חדשים. לדוגמה, ספריית אל־ח'אלידיה צירפה מודפסים רבים, דבר המעיד על העניין של השכבה המשכילה בספרים אלה. הדפוס התקבל "כדרך לגיטימית לייצור ספרים" ונראה שהספרים המודפסים היו אמינים על ציבור הקוראים. החדושים המודפסים הם מוצרים חדשים השונים בתוכן ובצורה. הם כוללים תרגומים, אנציקלופדיות (סוגה מוכרת בלבוש חדש) ובעיקר עיתונים. מדפיסים במזרח התיכון במאה התשע־עשרה כבר השתמשו בטכנולוגיה קיימת בעלת אפשרויות רבות יותר מאלו שהיו זמינות למדפיסים האירופאים המוקדמים, ולכן כבר כללו גם פרסומים מסוג חדש כגון עיתונים ערביים. את העיתונים שהודפסו בערבית בתחילת המאה התשע־עשרה ניתן לחלק לשלושה סוגים: ביטאונים ממשלתיים, כתבי עת ספרותיים־תרבותיים ועיתוני חדשות. כמו כן הודפסו מודעות חוצות וכרוזים מסוגים שונים. פרסומים כאלה אפשרו גם למתנגדי שלטון לעקוף את הצנזורה של עיתונות תקופתית שדרשה אישור של השלטונות ולפרסם בפומבי ובתפוצה רחבה את

ביקורתם. את אלה היה אפשר להדפיס גם במכונת דפוס ביתית. גם מדפיסים קטנים בעלי משאבים צנועים יכלו להדפיס כרטיסי ברכה, טפסים עסקיים, ניירת משרדית וספרונים עממיים.

הפרקים הרביעי והחמישי דנים בחיבור בין התוצר לצרכן, שהשתכלל בזכות התפתחויות בתחבורה ובתקשורת: רכבות ושירותי דואר טובים יותר שיפרו והרחיבו את תפוצת הפרסומים המודפסים; תשתיות טלגרף הועילו לעדכון העיתונות החדשותית. הפרק הרביעי מתמקד בהמשכיות של תשתית הפצה קיימת. הגורמים שעסקו בהפצה היו שכבה חברתית שהתקיימה גם בעידן כתבי היד וכללה בעיקר סוחרי ספרים, אך היא התרחבה בעקבות הדפוס. סוגיות אלה, הנחקרות באירופה ובמערב בשנים האחרונות, עדיין לא זכו לתשומת לב במזרח התיכון, ובהיבט זה מחקרו של איילון הוא חידוש מרכזי. לסחר בספרים יש היסטוריה ארוכה בעולם הערבי ובכלל ארצות האסלאם, עם תקופות של עליות ומורדות. אולם איילון מצביע לא רק על גידול עצום בכמות הספרים שהיו זמינים לקוראים, אלא גם על אמצעי הפצה חדשים. דוגמאות אחדות הן פרסומות על ספרים שהופצו בעיתונים; חדרי קריאה ציבוריים שנפתחו, ושימשו בעיקר לקריאת כתבי עת ועיתונים; ותנויות להשאלת ספרים. הפרק החמישי מתמקד בשינויים באפיקי תפוצה קיימים ובמאמצים לקדם ולהרחיב את השיווק וגם להגדיל רווחים באמצעות פרסום. לפיכך הוא מתייחס לפרסום בעיתונות ולהתרחבות שירותי הדואר, שאפשרו עתה משלוחים ללקוחות ולסוכנים גם במקומות מרוחקים. דוגמה אחת ליוזמות חדשות שיצרני ספרים נקטו כדי להרחיב את עסקיהם הייתה מועדון הספר שהוזכר למעלה בייסודו של אל־שלפון, שהמנויים בו קיבלו ספר מדי חודש בחודשו תמורת תשלום מראש. אף שהרעיון – שכל הנראה שאב הראה מסדרות מנויים שהיו מקובלות באירופה – שרד רק שמונה חודשים, הוא מלמד על הנכונות להתנסות ביוזמות חדשות כדי להגדיל את החשיפה והרווחים. שיטת המינוי, אֶשְׁתֶּרְאֵפ, הייתה דרך נפוצה להפוך כתבי יד לספרים מודפסים. היא התאימה לפרסומים שיצאו בקצב תקופתי וגם להפקת פרסומים גדולים כמו אנציקלופדיות או מילונים – לדוגמה אלו של אל־בוסטאני, שהציע תנאי רכישה משופרים למשלמי מקדמה. איילון טוען בזהירות שיוזמות אלה אולי הביאו להגדלת ציבור הצרכנים, אך אי אפשר לטעון שהשיטה תרמה להוצאה לאור של ספרים או להבין את היקף התופעה.

הפרקים השישי והשביעי עוסקים בפרקטיקה של קריאה ובקוראים. הפרק השישי מנתח את קהלי הקוראים, סוגיה שהחלה לעניין חוקרים רק בעשורים האחרונים, ועקב

מיעוט מקורות קשה מאוד להתחקות אחריה. גם בתחום זה המאמץ של איילון חלוצי, והוא משיק לשאלות על היסטוריה חברתית ותרבותית העומדות כיום בחזית המחקר, כגון התפתחות של תרבות פנאי במזרח התיכון, הבדלים מגדריים, מעמדיים ודוריים, אוריינות אישית ואוריינות של קהילה – אנשים שיכולים לקרוא בעצמם וכאלה שלא – שאיילון מגדיר מעגל פנימי וחיצוני. המעגל הפנימי של יודעי קרוא וכתוב הקיף חלק קטן מאוד מהאוכלוסייה. צמיחת קהל הקוראים נבעה מכמה גורמים שהיו תלויים זה בזה: תקופה שבה אנשים רצו יותר מידע, זמינות של פרסומים במחירים זולים יחסית והפצה נוחה יותר שלהם. נוספה לכך ההתרחבות בחינוך, כולל מוסדות חינוך לבנות, שהכניסו גם נשים ותלמידים למעגל הקוראים. באופן זה חולל הדפוס גם שינוי בהרגלי הקריאה וגדילה מואצת בממדיה בעשורים האחרונים של המאה התשע-עשרה.

הפרק השביעי מתמקד בקריאה במרחב הציבורי, פרקטיקה שהתפתחה גם היא בעקבות חידוש הדפוס. קריאה במקומות ציבוריים כללה קריאה אישית שקטה וגם הקראה בקול לקבוצת נוכחים, והפרק דן בשתייהן. אף על פי שקריאה בציבור אינה תופעה חדשה, איילון מצביע על תפנית שנבעה מהיקף התופעה. כך, מוצרים כתובים שהיו בעבר נחלת קבוצה מצומצמת הונגשו למרחב הציבורי. דוגמה לשינוי ניכרת בבתי קפה, ששימשו מרחב לפעילות תרבותית וספרותית כבר מתחילת המאה השש-עשרה במחוזות הערביים של האימפריה העות'מאנית. עם הופעתה של העיתונות נכנסו העיתונים לפעילות שאפיינה בתי קפה, ובדומה לאירופה נעשה בעיתונים שימוש גם לצורך משיכת לקוחות. קריאה משותפת של עיתונים תרמה גם לעיצוב השקפות פוליטיות ואחרות. כלומר, למרות שיעורי אנאלפביתיות גבוהים התקיימה "אוריינות קבוצתית". מספר הפרסומים ומספר הצרכנים הגדלים, כך טוען איילון, סדקו את מבנה הסמכות המסורתית. צעירים שקוראים בשביל המבוגרים או נשים קוראות מצביעים על שינוי בסמכות המשפחתית. חשיבות הגישה לידע כתוב עלתה, וזו הפכה לקריטריון הקובע מעמד חברתי. חל שינוי מהותי בשכבת הקוראים, מאחר שרבים מהקוראים היו "דור ראשון" לאוריינות – הוריהם לא ידעו קרוא וכתוב.

איילון חוקר את התחום הזה שנים רבות, והספר מתבסס על מחקרים קודמים שלו שעסקו באוריינות, במוכרי ספרים, בעיתונות ובתוצרים אחרים של הנהדה. אך בספר הנוכחי הוא מעמיק בהיבטים חומריים של הדפוס ותוצריו שלא עמדו במרכז מחקריו הקודמים, ושגם היסטוריונים אחרים לא עסקו בהם עד לעת האחרונה. הידע החדש הרב

שאיילון חושף מחויר להיסטוריה פעילים מרכזיים ב"מהפכת הדפוס", שהשפעתה על התפתחויות רעיוניות, תרבותיות וחומריות במזרח התיכון אדירה. אלה אינם רק אנשי הרוח ששמותיהם כבר ידועים, אלא היצרנים, המפיצים, המוכרים ומתווכים אחרים בין הכותבים לקוראים, שקיומם היה חיוני למהפכה זו.

זהו ספר שחשוב להכירו גם משום שהוא מאפשר מבט רחב יותר על תהליך המעבר למודרניות בעולם דובר הערבית. הספר מספק תשתית שאפשר לפנות ממנה לכיוונים חדשים ומעניינים, למשל היבטים כלכליים של הדפוס הערבי במצרים במאה התשע-עשרה, שבהם עוסק מחקרה של קת'רין שוורץ (2017).⁴ כיוון נוסף שהספר מספק הקשר רלוונטי למחקרו הוא היבטיו העיצוביים של בית הדפוס האמריקני בביירות, שספרה של הלא עוגי (2016) עוסק בו.⁵ מהפכת הדפוס הערבי ישמש חוקרים וסטודנטים להיסטוריה של המזרח התיכון ולהיסטוריה של הספר. לצד תצלומים נאים ועמודים פנימיים של ספרים שיצאו לאור בתקופה שהספר עוסק בה, איילון מדייק, שומר על סטנדרטים אקדמיים גבוהים ומוסיף סקירה מצוינת ועדכנית של ספרות המחקר. הספר קריא ונהיר גם למי שאינו מצוי בתחום ויעניין גם קהל קוראים רחב יותר.

- 1 איילון, עמ' 256. ציטוט זה של ההיסטוריון המצרי מיח'איל שארובים לקוח מספר של זיאד פהמי על חיי היומיום במצרים, Ziad Fahmy, *Ordinary Egyptians* (Stanford, 2011).
- 2 ובעיקר בספר Ami Ayalon, *The Press in the Arab Middle East: A History* (New York, 1995).
- 3 Robert Darnton, "What is the History of Books?", *Daedalus* 111:3 (1982), 65–83.
- 4 Kathryn A. Schwartz, "The Political Economy of Private Printing in Cairo as Told From a Commissioning Deal Turned Sour, 1871", *International Journal of Middle East Studies* 49:1 (2017) 25–45.
- 5 Hala Auji, *Printing Arab Modernity: Book Culture and the American Press in nineteenth-century Beirut* (Boston, 2016).